

«ALLÀ A LA FABRIQUETA...»

Una mirada al cançoner industrial valencià

Josep Vicent Frechina
Caramella IV. Gener-juny 2001

ARXIU DE LA DITACIÓ PROVINCIAL DE VALÈNCIA

Dones triant taronja a un magatzem de la Ribera de Xúquer cap a 1925.

El procés d'industrialització, esdevingut al País Valencià entre la segona meitat del segle XIX i bona part del segle XX –amb focus localitzats a Alcoi (tèxtil i paper), Valls del Vinalopó (calcer) i el triangle Castelló–Alcora–Onda (ceràmica)–, i la simultània expansió del conreu del taronger –amb nuclis productors molt desenvolupats a la Ribera (Carcaixent, Alzira) i la Plana (Burriana, Vila-real)–, no només va suposar una profunda transformació en les formes de producció de béns i serveis sinó que, a més, va alterar irreversiblement les relacions socials, les estructures familiars, els valors consuetudinaris i els mecanismes de transmissió ideològica i cultural dels valencians i valencianes d'aleshores.

Aquest canvi en les estructures econòmiques ha estat adduït repetidament com una de les raons fonamentals de la solsiada soferta pel cançoner tradicional al llarg

del segle que deixem. Amb la substitució del camp per la fàbrica o el magatzem, la concentració urbana, el naixement del proletariat industrial, etc., el cançoner hauria perdut sobtadament la seua funcionalitat i, per tant, hauria començat a esvaïr-se de la memòria col·lectiva. És aquest un raonament que, en la meua modesta opinió, mereix ser matisat.

Hi ha un consens generalitzat sobre les funcions que desenvolupava el cançoner en les societats rurals: una funció estètica (és un codi que es percep com a propi i que procura un gaudi artístic), una funció utilitària (en tant que humanitza el treball i amenitza l'oci), i una funció ideològica (perquè consolida els valors, les jerarquies i les creences de la societat i en fomenta l'autoaprenentatge). Totes tres funcions hi perseveren amb l'arribada de la fàbrica: la cançó referma els lligams interns entre els treballadors, prota-

gonitza determinats rituals, augmenta la productivitat en fer menys feixuc el treball, transmet els valors ideològics imperants i esdevé una arma contundent i versàtil per blasmar enemics (patrons, esquiroles, «llepons», etc.), sublimar frustracions, atiar conflictes o lliurar-se a catarsis col·lectives.

Dissortadament, els folkloristes de l'època no pararen excessiva atenció a aquesta parcel·la del cançoner. Com ho anaven a fer? La fàbrica representava la constatació de la caducitat de les formes de vida vigents fins aleshores, unes formes de vida i unes estructures socials que ells defensaven disfressant de tarannà romanticonacionalista el que, en alguns casos, no era més que una actitud reaccionària. Hom perseguia llogarets isolats, comunicants d'edat avançada..., escorrialles d'una època que sabien superada per la dinàmica del progrés. L'errada conceptual que

cometien era, al meu parer, la seua visió del cançoner tradicional com una entitat estàtica, immutable, sotmesa llavors a un procés d'erosió irreversible; és evident, però, que el cançoner és una realitat canviant, subjecta a la història, en permanent equilibri entre conservació, transformació, renovació i extinció. Els folkloristes del segle XIX cercaven el cançoner del XVIII, que presumien atàvic, i de cap manera podien donar valor al cançoner que estava materialitzant-se davant la seua mirada hiper-mètrope.

Al País Valencià hem d'esperar gairebé a la transició democràtica perquè algú s'adone de la importància del repertori musical industrial. Josep Climent escriu al seu *Cançoner Valencià* (1976):

Però hi ha un altra cançó que no té res a vore amb esta cançó modal i que, amb no poca freqüència, els músics i alguns esperits tímids no creuen que siga folklòrica. En tal cas, solament seria folklòrica la cançó antiga, o la cançó feta d'acord amb la vella modalitat. [...] cal dir que el segle XIX i el mateix segle XX amb una part prou considerable, tenen llur folklore, tenen llur música, encara que esta mena de música tinga, a voltes, un aire plenament de «couplet». [...] Sent melodia del poble... no hi ha dubte, és una melodia folklòrica. Molt pobreta si es vol, però folklòrica. Dins d'esta classe de cançons s'ha de posar tota una col·lecció de cançons de protesta naixcudes al caliu de les revoltes socials de l'actual segle, o de les darrerries del segle passat. No oblidem que la lletra també és folklòrica i cal tindre-la molt en consideració.

Les paraules de Climent no obteniren ressò i hom continua ignorant, sistemàticament i llevat d'alguna significada excepció, aquest riquíssim repertori que resta encara per aplegar i codificar de forma adient.

UN BREU RECORREGUT TEMÀTIC

Les mostres que coneixem del cançoner industrial valencià constitueixen un excepcional document sociològic i, en molts casos, poseeixen un gens menystenible interès musicològic: moltes cançons es reproduïen inalterades del repertori tradicional o es reconstruïen sobre melodies antigues o cuplets i fragments de sarsuela de moda, conservant, en major o menor mesura, alguns dels trets característics de la sensibilitat musical autòctona: col·locacions de la veu, ornamentacions melismàtiques, reticències afinatòries, llibertats rítmiques, cadències, escales i formes d'interpretar on es detecta fàcilment l'empremta de la tradició oral.

Pel que fa al seu contingut literari s'hi poden distingir tres grans grups: el primer el conformen les cançons de caire costumista que descriuen diferents aspectes de la feina que es duu a terme a la fàbrica, anècdotes més o menys hilarants, etc.; un segon grup –francament majoritari– està constituït per les cançons dedicades a glossar les relacions intersexuals i, finalment, un tercer grup reuneix les cançons de blasme o reivindicació motivades per les condicions laborals.

Un exemple del primer grup és aquesta cançó, recollida a Xeraco (la Safor), que descriu amb to crític el treball en un magatzem de taronja:

Si a les dones vols mirar (Xeraco)

Si a les dones vols mirar,
les que van a l'almacén
i en casa no volen menjar,
com si feren tard al ball,
les que van a l'almacén.

Allí van passant les hores,
sentadetes en la palla,
empaperant les taronges
tan boniques i tan bones
que se crien en Espanya.

Són més dolces que una mel,
criades en Carcaixent,
les dones tiren la fel
sense poder vore el cel,
tancades en l'almacén.

I la que tira la caixa
i la que talla el paper
i la que talla corretja
i la marcadora també.

Per ahí va un fusteret
que sempre va colpejant
l'embalador de les caixes
i el carreter, carregant.

Ja carreguen les caixetes
i les porten al vagó
i l'amo se'n va a València
a cobrar dos mil milions.

Cavallers, una me'n queda,
que també la vaig a dir,
que són els caps de quadrilla
que corren tots els partits.

Entre els canvis que comportà la industrialització, un de molt important va ser l'accés massiu de la dona –de la dona jove, la fadrina sense obligacions maternals– al treball remunerat en un àmbit allunyat de la tutela familiar, la qual cosa es traduí en un important trasbals en les relacions intersexuals. Aquest trasbals el va reflectir a bastament el cançoner en un seguit de peces que constitueixen el segon grup temàtic que hem esmentat.

Primerament, hi veiem emmirallat l'augment en l'autoestima femenina: la dona disposa de diners i assoleix una certa independència econòmica que no s'està d'ostentar.

Les tarongeres d'Onda (La Vall d'Uixó, la Plana Baixa)

Les tarongeres d'Onda,
Nules, Borriana i Vila-real,
Almassora i Castelló,
han sabut demanar molt bon
jornal.

Creïen els comerciants
que encara estaven dormint,

IV

PARLEM DE...

FEM HISTÒRIA. FEM MEMÒRIA. EL PUIG, 1998

Treballadors de la indústria «Conserva del Trigo» al Puig (l'Horta), anys 20.

treballen més poques hores
i guanyen molts més diners,
per això ara s'empolven
i se posen coloretts.

Tothom, però, no té la mateixa
percepció del fet, i no se n'estalvia
una censura ferotge on s'hi pot
detectar la reacció davant el canvi
en l'estatus social de la dona:

Les mares que tinguen filles
(Les Coves de Vinromà, la
Plana Alta)

Les mares que tinguen filles
que no les deixen anar
a la taronja a Borriana
que tot s'ho deixen tocar.
Cada setmana, un vestit;
cada diumenge, un sombrero;
salen a la puerta y dicen:
—«A dos quinzets qui vol rotllos».

L'improperi fluctua sovint entre
els retrets a les fadrines «excessiva-
ment alliberades» i la crua denún-
cia d'acaçament sexual:

L'encarregat de Ca Belda
(Bocairent, la Vall d'Albaida)

L'encarregat de Ca Belda
s'ha fet molt bon caçador
perquè caça amb barraqueta
i «aixina» es caça millor.

I les xicones que volen flauta,
en estes coses me les agarra,
les baixa al despatx,
les gita en la saca
i els amussa el gat.
L'encarregat de Ca Belda
s'ha fet músic des d'avui
perquè ensenya a les xicones
a tocar el violí.

A Alcoi adquireixen un considera-
ble i peculiar prestigi, per la seua
presumpta desinhibició, les xiques
que van a treballar a El Bambú, la
coneguda fàbrica paperera especia-
litzada en llibrets de paper de
fumar. El diari *La Voz de Alcoy* els
dedicava un article el 1929 («Las
alegres chicas del bambú») i prota-
gonitzen una cançó popularíssima
en tota la contornada. Fixeu-vos-hi
com, amb una coartada o altra,
hom no desaprofita cap ocasió d'es-
molar el fibló contra l'empresariat:

Les Bambuneres (Alcoi)

Les xiques del Bambú
no volen fer faena,
les xiques del Bambú
porten calces de seda.

Les xiques del Bambú
no volen als teixidors,
ara volen als brosseros
perquè van en camió.

Xe, que abús xe, que abús,
fan les xiques del Bambú
que porten calces de seda
i voldrien portar més.

Ens han lluit la frontera,
s'han gastat un dineral,
ens han fet frontera nova
en el «Círcul» Industrial.

Han portat cadires noves
d'allí baix de l'estranger
perquè refermen la gepa
els gossos malfaeners.

Xe, que abús xe, que abús,
fan les xiques del Bambú
que porten calces de seda
i voldrien portar més.

En el carrer la Sardina,
número quaranta-u
viu una xica fadrina
que treballa en el Bambú.

Sa mare es ruscadera
i son pare celador,
ella guanya una pesseta
i ell ens porta paletó.

Xe, que abús xe, que abús,
lo que passa en el Bambú
tiren pedres a les xiques
i no veuen a ningú.

L'espècie musical més celebrada aleshores és el cuplet, cançó de moda d'inspiració antillana, francesa o andalusa on destacaren figures com Raquel Meller, Pastora Imperio, *La Bella Chelito* i, anys a venir, Concha Piquer. A les fàbriques i, sobretot, als magatzems de taronja, els cuplets són interpretats modificant-ne la lletra sense perdre, per això, la seua temàtica amorosa, concebuda des d'una perspectiva conservadora i masculista. És molt popular, per exemple, aquest, recollit a Sorió, un petit llogaret del municipi de Xàtiva:

Les xiques quan són fadrines
(Sorió, la Costera)

Les xiques quan són fadrines
i volen acomodar-se,
se deixen de beure vi
i soles saben afrontar-se.
Quan estan davant del nóvio
i se posen a menjar,
tot es fer-li de carasses
ni l'arriben a tastar.
Quan estan a soles,
això ja es sabut,
es beuen el trago
eixe de l'eixut.
I xen colorades
com a ramellets,
ixen empolvades,
blanques com la llet.
En després, quan són casades,
ja no guarden el secret,
els diuen als seus marits:
porta vi, que no tinc llet.
Pobra criatura,
s'estira la pell,
no me'l portes agre,
porta-lo dolcet.
Si me'l portes agre,
no hi ha qui li entre,
perquè me se posa
dolor en el ventre.

Unes víctimes assídues a l'esbatussada dialèctica són les *xurres*, dones procedents de les comarques castellanoparlants del País Valencià i altres indrets limítrofes de Castella

i, fonamentalment, Aragó, a qui se'ls confereix un paper subaltern —són criades a les cases de la burgesia benestant o ocupen el darrer escalafó en la jerarquia de la fàbrica— i en qui sovint es projecta el desencís originat per l'acumulació d'expectatives frustrades. Als arguments dels cuplets, les *xurres* tracten de prosperar emparellant-se amb soldats o *senyoritos* i acaben normalment embarassades i en el carrer:

Allà en l'estació de Cuenca
(Benimodo, la Ribera Alta)

Allà en l'estació de Cuenca,
allà on tant de plat es trenca,
allà on tant de plat es trenca,
van les xurres a ballar.

Elles suen ballant una jota
mentrestant es beuen la bóta
i se'n van amb les orelles roges,
fetes unes fotges
a casa a escurar.
Enseguida el senyoret
es posa com un llopet,
es posa com un llopet,
i diu: «Xurra, on has estat?».

«He estat en el novenari,
allí resant el rosari,
allí resant el rosari,
amb lo meu nóvio al costat.»

De resultes d'estes tonteries,
al cap de nou mesos i alguns
[dies,
a la xurra li entra defici
i es muda d'ofici
per necessitat.

I era «mosa» del servicio
luego se puso a criar,
això passa a les criades
per anar-se'n a ballar.

Un tercer gran grup de cançons té com a argument principal les reivindicacions laborals que protagonitzava l'incipient moviment obrer: denúncies pels migrats jornals, les condicions de treball, l'explotació capitalista, la pujada indiscriminada dels preus o les in-

justícies socials, juntament amb l'escarni de patrons i esquiroles, les crides a la vaga, etc., troben en el cançoner un esplèndid mitjà de difusió. El primer dels exemples que adduïrem fa referència a la fàbrica Segarra, veritable empori de la indústria del calcer establert a la Vall d'Uixó i que, en el moment àlgid de la seua producció —cap al 1970—, arribà a comptar amb 4.400 treballadors. La cançó blasma la CNS (*Confederación Nacional de Sindicatos*), organització d'estructura vertical creada pel franquisme per a integrar i controlar la classe obrera.

Han tret una moda nova
(La Vall d'Uixó, la Plana Baixa)

Han tret una moda nova
que ha vingut de la marjal,
que entre el seguro i la CNS
se queden tot el jornal.
La corvina l'acompanya
al moniato i la carn,
unes poques creïlles
i un pessic de peix
p'adornar el ball.
Dones dels treballadors
que espereu el sobret,
no compteu amb molta cosa
perquè serà molt poquet.
Quan vos vinga sens dinero,
digau-li que torne demà,
perquè la CNS s'encarrega,
i també el seguro,
de l'enfermetat.
La fàbrica de Segarra
tots ho miren molt rebé,
se creuen que tot són glòries
i s'està molt malament.
A la que ve el dissabte,
mo'n pugem sense diners,
perquè entre pitos i flautes,
el senyor Amado
ens deixa a tots nets.

El segon exemple, amb el qual acabarem aquest breu recorregut pel repertori cançonístic industrial valencià, està construït sobre la melodia de la popular «Havanera de les xiques boniques» i té el seu origen en

la vaga d'Elx del 1903, una de les de major durada de l'època. S'inicià el 17 de febrer quan una fàbrica d'espardenyes despatxà un treballador que li reclamava uns cèntims més per una faena. Ràpidament s'escampà a altres catorze fàbriques i fou declarada legal per la UGT el 5 de març. L'estira-i-arrossa posterior es perllongà fins a novembre, quan s'arribà a un acord de circumstàncies que no va satisfer ningú.

Ai, esquirois! (Elx)

Ai, esquirois!

Ganduls aprovats,
aneu a banyar-vos
de lo alforrat.
Mosatros, huelguistes,
aquí mo's quedem,
que tenim vergonya,
que tenim vergonya
i no traicionem.

Si hi ha algun patrono
que toque el piano,
vosatros balleu,
i el paper de l'orso,
i el paper de l'orso,
vosatros fareu.

Si el gremi vos pesca,
fumareu en pipa
d'eixa superior,
i en quatre banastres
aneu a la rambla
que feu molta olor.

A MODE DE CONCLUSIÓ

La transformació de societat rural a societat industrial no suposà l'esfondrament immediat de la tradició cançonística: moltes cançons passaren indemnes del camp a la fàbrica —no oblidem, per exemple, que el cançoner de Sobremunt (vegeu CARAMELLA II) va ser recollit en un taller de fabricació de peces per a electrodomèstics—; altres, tanmateix, foren substituïdes per cançons modernes recontextualitzades, en un procés que no ha deixat de realitzar-se des dels orígens de la tradició. La vigència del

cançoner romangué, doncs, pràcticament sana i estàlvia en tant que aquest es conservà com a pràctica quotidiana amb un elevat grau d'incidència social i uns mecanismes de transmissió força efectius.

Serà la irrupció molt posterior de la indústria musical internacional i la seua mediatització el que farà que el cançoner autòcton es veja progressivament desplaçat fins al seu agònic estat actual.

DISCOGRAFIA

1. *Fonoteca de materials*, vol. IV, 1986, Generalitat Valenciana. Isabel Villalonga, «Les mares que tinguen filles» (Les Coves de Vinromà).
2. *Fonoteca de materials*, vol. V, 1986, Generalitat Valenciana. Josefina Bernat, «Les tarongeres d'Onda» (La Vall d'Uixó). Empar Valls, «Si la taronja no es gela» (La Vall d'Uixó). Joaquima Calvo, «Han tret una moda nova» (La Vall d'Uixó). Matilde Roig, «Allà a Sant Antoni» (La Vall d'Uixó). Toni Navarro, «L'encarregat de Ca Belda» (Bocairent). Francesca Vañó, «Ara diuen que Currito» (Bocairent). Francesca Vañó, «Si volen saber, senyores» (Bocairent). Francesca Vañó, «En l'ermita del meu poble» (Bocairent). Milagros Picó, «Pepe pilla l'escope-ta» (Banyeres). Milagros Picó, «Tauleta rodona» (Banyeres).
3. *Fonoteca de materials*, vol. XV, 1988, Generalitat Valenciana. Aurelia Pérez, «Les xiques de Xixona» (Alcoi). Aurelia Pérez, «Adiós, senyora Maria» (Alcoi). Mercedes Navarro, «Les xiques del Bambú» (Benigànim). Encarnació Figueres, «Si a les dones vols mirar» (Xeraco).
4. *Fonoteca de materials*, vol. XIX, 1988, Generalitat Valenciana. Emilia Sebastià, «Per Oliva passa el tren» (Xeresa). Paquita Guillem, «El Círculo Industrial» (Gaianes).
5. AL TALL, *Posa vi, posa vi, posa vi...*, 1978, Edigsa. «Les xiques quan són fadrines» (Alberic).
6. Els Pavesos. El Pardal de Sant Joan i la Bolseria, 1978, Moviesplay. «La briola i el cremador» (Elx).

7. Paco Muñoz. Canta als xiquets, K7. vol.7, 1986, P.M. Produccions [i CD vol. I, 1992]. «En el magatzem».
8. Música Popular d'Agullent, 1993, Difusió Mediterrània. «Allà a la fabriqueta» (Agullent).
9. ALIMARA, *Faena i festa*, 1994, EGT. «Cuplet de magatzem» (Benimodo).
10. GRUP «LA TABALA», *Cançons tradicionals d'Elx*, 1996, EGT-Radio Elx. «Ai, esquirois» (Elx). «La briola i el cremador» (Elx).
11. CONTRABANDISTES, *Cançoner Alcoià*, 1996, Alberri. «Casa Monçó» (Alcoi). «La penya la il·lusió» (Alcoi). «Les bambuneres» (Alcoi). «En ca Matarredona» (Alcoi).
12. ELS LLAURADORS, *Baralla Magdalenera*, 1996, EGT. «Mira, López» (Castelló).
13. SAÜC-NOU ROMANCER, *En directe*, 1999, Coordinadora per la Llengua Universitat d'Alacant. «Han tret una moda nova».

BIBLIOGRAFIA ESPECÍFICA

1. CLIMENT BARBER, J. *Cançoner valencià*. València: Caja de Ahorros de Valencia, 1976, p. 85 i 88
2. OLIVARES, Joan. «Cançons i romanços d'Otos», a *Alba*, 7, 1992 (p. 169-173).
3. PERAL, M. Assumpció; SEMPERE, Ramon; MALLEBRERA, Andreu; VALERO, Salvador. *Cançonetes de fil i cotó*. Elx: Radio Elche, 1988 (p. 49-59, 202-204 i 214-215).
4. SEGUÍ, Salvador. *Cancionero musical de la Provincia de Valencia*. València: Alfons el Magnànim, 1980, (p. 442 i 456).
5. TORRENT, Vicent. *La música popular*. València: Alfons el Magnànim, 1990 (p. 46-50).
6. VALOR, Ernest. *Cançoner Alcoià*. Alacant: Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, 1980.
7. MARTÍNEZ MONTOYA, Manuel. *Canciones populares crevillentinas*. Crevillent: 1989 (p. 58-61).

BIBLIOGRAFIA ADDICIONAL

1. PALOMAR, Salvador; REBÉS, Salvador. *Rasquera, cançons de la tradició oral*. Reus: Carrutxa, 1990.
2. REBÉS, Salvador. «Cançons tradicionals de Cabdella: anelles escampades», a *Fulls de treball de Carrutxa*, 1, 1991 (p. 87-115).
3. PUNTÍ I COLLELL, Joan. *Ideari cançonístic Aguiló*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.